MÜTEFEKKİR
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
AKSARAY UNIVERSITY JOURNAL of THE FACULTY of THEOLOGY
e-ISSN: 2148-8134 • cilt / volume: 13 • sayı / issue: 25 • Haziran / June 2026 • 367-385

Reddiye ve Yeniden İnşa: Hicrî Dördüncü Asır Ebû Hanîfe Biyografilerinin Telif Sebepleri[1]

Oğuzhan YILDIZ
Arş. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kocaeli/Türkiye, oguzhan.yildiz@kocaeli.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-2068-7818, doi: https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1940577.

Araştırma Makalesi

Süreç
Geliş Tarihi: 30.04.2026
Kabul Tarihi: 03.06.2026
Yayın Tarihi: 16.06.2026

Hakem Değerlendirmesi:
Bu makale, en az iki dış hakem/çift taraflı kör hakem tarafından incelenmiştir.
Benzerlik taraması:
Bu makale iThenticate ile taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
Etik Beyan:
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulmuştur.
Tarafsızlık:
Yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır.
Finansman:
Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.
Çıkar Çatışması:
Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.
Yazar Katkı Oranı:
Çalışma tek yazar tarafından yürütülmüştür.
Yapay Zekâ Beyanı:
Bu çalışmanın öz kısmının İngilizceye tercüme edilmesinde yapay zekâ aracı Gemini'den istifade edilmiştir.

Öz

Ehl-i hadîs'in Ebû Hanîfe'ye yönelttiği itikâdî ve fıkhî açıdan eleştiriler ile bu eleştiriler karşısında Ehl-i re'y'in verdiği tepkiler, çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Özellikle Ehl-i hadîs'e ait duafâ kitaplarında yer alan söz konusu eleştirilerin, Ehl-i re'y tarafından 4./10. asırda yoğun bir şekilde telif edilen Ebû Hanîfe biyografisi içeren eserlerde ele alındığı görülmektedir. Nitekim her iki ekole ait literatürdeki Ebû Hanîfe tercemeleri karşılaştırıldığında aralarında var olan güçlü metinlerarasılık olgusu ile müelliflerin ifadeleri ya da eserlerin yapısı, yöntemi ve içeriği bahsedilen hususa delalet etmektedir. Dolayısıyla Ehl-i hadîs'in eleştirilerine karşı Ehl-i rey'in tepkileri Ebû Hanîfe biyografileri üzerinden takip edilebilir. Çalışma bu tepkilerin amacı ve mahiyetini bir başka deyişle 4./10. asır Ebû Hanîfe biyografilerinin telif sebeplerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Görülen o ki Ehl-i re'y zikredilen biyografi eserlerinde Ehl-i hadîs'ten gelen eleştiriler mukabilinde imamları Ebû Hanîfe'yi müdafaa etmektedir. Müellifler, Ehl-i hadîs'in iddialarını belirli yöntemlerle değerlendirmiş ve bu iddiaları merkeze alarak yeni bir Ebû Hanîfe biyografisi inşa etmiştir. Yeniden inşada iddiaların aksine Ebû Hanîfe'nin Ehl-i hadîs'le aynı zeminde bulunduğunun ispat edilmeye çalışıldığı ileri sürülebilir. Müslümanların 4./10. asırda maruz kaldığı problemlere bağlı olarak ötekilere karşı ortaya çıkan ittifaka girmenin ve mezhepleşme sürecinde Hanefîliğin meşruiyetine dair sorun çıkaracak iddiaların bertaraf edilmesinin gerekliliği şeklinde ifade edilebilecek iki durum ise Ehl-i re'y'i bu çabaya sevk eden âmiller olarak zikredilebilir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, Biyografi, Ehl-i hadîs, Reddiye, Yeniden İnşa.

Atıf
Yıldız, Oğuzhan. "Reddiye ve Yeniden İnşa: Hicrî Dördüncü Asır Ebû Hanîfe Biyografilerinin Telif Sebepleri". *mütefekkir* 13/25 (2026), 367-385 https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1940577.

[1] Bu makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Bekir Kuzudişli danışmanlığında hazırlanan "Hadis ve Fıkıh Meseleleri Bağlamında Hicrî Dördüncü Asır Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y İlişkileri" adlı doktora tezinden bazı düzenlemelerle üretilmiştir.
This article is adapted, with some revisions, from the doctoral dissertation titled "Relationships Between the Ahl al-Hadith and the Ahl al-Ra'y in the Fourth Hijri Century in the Context of Hadith and Fiqh Issues," prepared under the supervision of Prof. Dr. Bekir Kuzudişli at the Institute of Social Sciences, Istanbul University.

Bu eser Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International lisansı altında lisanslanmıştır.

Refutation and Reconstruction: The Reasons Behind the Compilation of Abu Hanifa's Biographies During the 4th Century of the Hijra

Oğuzhan YILDIZ
Research Assistant, Ph.D., Kocaeli University, Faculty of Theology, Kocaeli/Türkiye, oguzhan.yildiz@kocaeli.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-2068-7818,
doi: https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1940577.

Research Article

History
Received: 30.04.2026
Accepted: 03.06.2026
Published: 16.06.2026

Referee Assessment:
This article has been reviewed by at least two external reviewers/double-blind reviewers.
Plagiarism:
This article has been scanned with iThenticate and verified to be free of plagiarism.
Ethical Statement:
This study was prepared in accordance with scientific and ethical principles.
Impartiality:
The author has not been involved in any stage of the article evaluation and publication process; the peer review process has been completed in accordance with the principles of scientific impartiality.
Funding:
The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Competing Interests:
The author declares that have no competing interests.
Author Contribution Ratio:
The study was conducted by a single author.
Artificial Intelligence Statement:
The abstract of this study was translated into English with the assistance of the artificial intelligence tool Gemini.

Abstract

The core subject of this study comprises the theological and jurisprudential criticisms directed at Abu Hanifa by the Ahl al-hadith alongside the reactions of the Ahl al-ra'y to these criticisms. It is observed that these criticisms, which are particularly featured in the du'afa literature of the Ahl al-hadith, were intensely addressed by the Ahl al-ra'y in the 4th/10th century through works containing biographies of Abu Hanifa. Indeed, when the biographies (*tarajim*) of Abu Hanifa in the literatures of both schools are compared, the powerful intertextuality existing between them, as well as the authors' expressions and the structure, methodology, and content of the works, clearly demonstrate this point. Consequently, the reactions of the Ahl al-ra'y against the criticisms of the Ahl al-hadith can be traced through these biographies of Abu Hanifa. This study aims to reveal the purpose and nature of these reactions—in other words, the reasons behind the compilation of the 4th/10th-century Abu Hanifa biographies. Evidently, the Ahl al-ra'y defend their imam, Abu Hanifa, in the aforementioned biographies in response to the criticisms stemming from the Ahl al-hadith. The biographers evaluated the claims of the Ahl al-Hadith through specific methods and, centering on these claims, constructed a new biography of Abu Hanifa. It can be argued that in this reconstruction, they attempted to prove that, contrary to the allegations, Abu Hanifa stood on the same ground as the Ahl al-Hadith. Two circumstances can be cited as the factors that drove the Ahl al-Ra'y toward this effort: the necessity of entering into alliances that emerged against "others" due to the problems Muslims faced in the 4th/10th century, and the need to eliminate allegations that could challenge the legitimacy of Hanafism during the process of school formation (*madhhabization*).

Keywords: Abu Hanifa, Biography, Ahl al-hadith, Refutation, Reconstruction.

Cite as
Yıldız, Oğuzhan. "Reddiye ve Yeniden İnşa: Hicrî Dördüncü Asır Ebû Hanîfe Biyografilerinin Telif Sebepleri". *mütefekkir 13*/25 (2026), 367-385 https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1940577.

Giriş

Ehl-i hadîs, râvilerin hadis rivayetine ehil olup olmadıklarını incelemek üzere cerh ve ta'dîl ilmini oluşturmuştur; ancak söz konusu ilim, bir yandan bu asli vazifesini yerine getirirken diğer yandan yer yer Ehl-i hadîs'in, serdettiği iddialar üzerinden muhalifleriyle mücadele ettiği bir fikrî çatışma alanı haline dönüşmüştür. Ehl-i hadîs'in cerh ve ta'dîl ilmi üzerinden mücadele ettiği muhalif ekollerden biri de Ehl-i re'y'dir. Özellikle hicrî 218/833 ila 234/849 yılları arasında yaşanan[2] resmi mihne süreci, Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y arasındaki ilişkilerin iyice gerilmesine sebep olmuş ve bunun sonucunda Ehl-i hadîs, muhalif bir ekol olarak Ehl-i re'y'i öne sürdüğü belirli iddialarla cerh ve ta'dîl ilmi çerçevesinde özellikle duafâ türü eserlerde epey sert tenkitlere tabi tutmuştur. Ehl-i re'y içerisinde ise en çok Ebû Hanîfe'nin tenkit edildiği görülmektedir.[3]

Bu noktada Ehl-i hadîs tarafından Ebû Hanîfe aleyhinde öne sürülen iddialar mukabilinde Ehl-i re'y'in ortaya bir tepki koyup koymadığı sorusu merak uyandırmaktadır. Erken dönemlerden başlanarak Ehl-i re'y'e ait kaynaklar söz konusu bağlamda incelendiğinde ilk örnekleri 4/10. asırdan günümüze ulaşan Ebû Hanîfe biyografileri dikkat çekmektedir. Nitekim Ebû Hanîfe hakkında Ehl-i re'y'in inşa ettiği biyografiler ile Ehl-i hadîs'in duafâ eserlerinde düzenlediği tercemeler arasında bariz bir metinlerarasılık olgusu hissedilmektedir. Dolayısıyla ortaya çıkan metinlerarasılık olgusu Ehl-i hadîs'in imam aleyhindeki iddialarının Ehl-i re'y üzerindeki etkilerinin, Ebû Hanîfe biyografisine dair eserlerden takip edilebileceğini göstermektedir. Ebû Hanîfe biyografilerinin, müelliflerine ait açıklamaları ile yapıları, içerikleri ve yöntemleri üzerinden yapılacak bir inceleme, eserlerin telif sebeplerine yönelik veriler elde etmeyi sağlayabilir. Öte yandan bu verilerden hareketle eserlerin imamı müdafaa etme amacı taşıdığını varsayabilme imkânı da tartışılabilir.

İlerleyen satırlarda görüleceği üzere bazı çalışmalarda Ebû Hanîfe biyografilerinin telif amacının imamı savunmak olduğu iddiası dile getirilmiştir. Bununla birlikte bu çalışmalarda, zikredilen iddianın somut verilerle yeteri kadar desteklendiği söylenemez. Diğer yandan savununun nasıl gerçekleştirildiğine dair açıklamalar da yeterli değildir. Son yıllarda başka Ebû Hanîfe biyografisi eserlerinin tespit edilerek yayımlanması ise bu çalışmanın bahsedilen açılardan daha güçlü olmasını sağlamaktadır. Çünkü yeni yayınlarda literatürün telif sebebine ve savunun mahiyetine dair daha kesin sonuçlar elde edilecek veriler yer almaktadır.

Çalışmada konular işlenirken Ehl-i hadîs veya Ehl-i re'y'in delil mahiyetinde serdettiği rivayetler birbirleri hakkındaki tasavvurları olarak kabul edilmiş ve sıhhat durumlarıyla ancak gerektiği yerlerde ilgilenilmiştir. Zira amaç iddiaların gerçekliğinden ziyade ortaya çıkardığı tepkiyi ortaya koymaktır; ancak gerek duafâ literatürü gerekse biyografi türü eserlerin telif sebepleri gereği biraz da polemik içerikli olduğu ve tarafların doğruluk derecesine itibar etmeksizin yer yer kendi görüşlerini destekleyecek rivayetleri serdedebildikleri akılda tutulmalıdır.[4]

1.Ehl-i hadîs'in Ebû Hanîfe'ye Yönelik Tenkitleri

Ehl-i hadîs'in Ebû Hanîfe hakkındaki iddialarını konu edinen eserler yukarıda belirtildiği gibi Ebû Hanîfe biyografileridir. Ebû Hanîfe biyografilerinden günümüze ulaşan en erken tarihliler ise 4./10. asra aittir. Çalışma söz konusu literatürün başlangıcı sayılabilecek bu örnekleri sınır kabul etmektedir. Dolayısıyla Ehl-i hadîs'in hicrî ilk 4 asır içindeki Ebû Hanîfe tenkitleri üzerinde durmak yeterli olacaktır. Bahsedilen tenkitler ise yine 4./10. asra ait gerçek manadaki ayrıntılı ve sistematik[5] duafâ literatüründen tespit edilecektir. Zira bu eserlerin müellifleri çoğunlukla kendi düşüncelerini önceki münekkitlerin görüşlerine atıfla ortaya koymakla yetinmiştir.[6] Dolayısıyla kendilerinden önceki duafâ literatürünü de

---

2 Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mayıs 2022).

3 Bu tenkitler için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Amr el-Mekkî el-Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr* (Beyrut: Daru't-Te'sîl, 2013), 4/92-98; Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (Halep: Dârü'l-Va'y, 1976), 3/60-73; Ebû Ahmed Abdullah İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 8/235-246.

4 Mustafa Ertürk, "Muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Eleştirilerin Değeri Meselesi", *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Ankara: Oku Okut Yayınları, 2025), 689.

5 Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Raviler: Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İstanbul: İfav Yayınları, 2014), 84-85.

6 Ehl-i hadîs'in söz konusu yöntemiyle ilgili bk. Üsame Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022) 5.

ihtiva ettiği söylenebilir. Öte yandan çalışmada 4./10. asır Ebû Hanîfe biyografileri esas alınacağından yine aynı döneme ait duafâ literatürünün dikkate alınması da daha isabetli gözükmektedir. Son olarak Ehl-i hadîs'in Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitleri daha önce yapılan bazı çalışmalarda işlendiği için burada genel hatlarıyla bir özet yapılacağı belirtilmelidir. Ebû Hanîfe biyografilerinin Ehl-i hadîs'ten gelen tenkitlerle ilişkisini kurabilmek açısından bu iddiaların kısaca hatırlanması ve akılda tutulması önem arz etmektedir.

Ebû Hanîfe'nin Ehl-i hadîs tarafından itikadi yönelim ve re'yi hadise takdim olmak üzere iki hususta adalet açısından tenkide tabi tutulduğu görülmektedir. Ebû Hanîfe itikadi yönelimi sebebiyle de iki noktada cerhe uğrayarak bidate nispet edilmiştir. Bu cerh noktaları arasında ilk olarak halku'l-Kur'an meselesi zikredilebilir. 4./10. asrın en velûd Ehl-i hadîs âlimlerinden biri olan İbn Hibbân'ın nakillerinde yer alan bilgilere göre Ebû Hanîfe Kur'an'ın mahluk olduğu fikrini benimsemektedir ve bu fikri Kûfe'de ilk olarak o dillendirmiştir.[7]

Ebû Hanîfe'nin itikadi yönelimine dair ikinci tân noktası ise onun Mürciî olması ya da Mürcie'nin görüşlerini benimsemesiyle ilgilidir. İmamın ameli imandan bir cüz sayması ve devlet başkanına isyanı caiz görmesi nedeniyle Mürcîlik iddiaları öne sürülmüştür. Ehl-i hadîs kaynakları incelendiğinde Ebû Hanîfe'nin ircâ görüşünden dolayı yoğun eleştirilere maruz kaldığı anlaşılmaktadır.[8] Ebû Hanîfe hakkında bidate çağırmaktan daha ağır diğer bir itham ise onun küfre düştüğü gerekçesiyle iki kere tövbeye davet edilmesidir.[9]

Ebû Hanîfe'nin adaletine yönelik tenkitlerin diğer yönünü ise fıkhî meselelerde re'yi hadislere takdim etmesi konusu oluşturmaktadır.[10] Ebû Hanîfe hakkında bu bağlamda alıntıların yanı sıra kendi değerlendirmelerini de beyan eden İbn Hibbân, Ebû Hanîfe'yi "Sahibü'r-re'y" ifadeleri ile tanımlamış ve re'yini kullanarak hadislere aykırı verdiği hükümlere örnekler sunmuştur. Hammâd b. Zeyd'in (ö. 179/795) anlattığı aşağıdaki anlatıda Ebû Hanîfe'nin hadise aykırı verdiği bir fetvaya işaret edilmektedir:

> "Mekke'de Ebû Hanîfe'yle birlikte oturuyordum. Süleyman isimli biri geldi ve ondan fetva isteyerek 'İhramlı iken don giydim.' dedi. Ebû Hanîfe ise 'Kurban kesmen gerekir.' diye cevap verdi. Ben, Süleyman'a 'İzar bulamadın da mı böyle yaptın?' diye sordum. O da izar bulamadığını söyledi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe'ye Süleyman'ın izar bulamadığı için don giydiğini belirttim. Ebû Hanîfe ise 'Bulsa da bulmasa da birdir, kurban kesmesi gerekir.' dedi. Onun bu cevabından sonra 'İzar bulamayanlar don giyebilir.' hadisini naklettim. Ebû Hanîfe ise bu hadise ehemmiyet göstermediğini ihsas eden bir el hareketi yaptı."[11]

Hadis münekkitleri, Ebû Hanîfe'nin adaletini gideren söz konusu üç tân noktasının haricinde onun çağdaşları ile kurdukları menfi ilişkilere dair rivayetleri de gündeme getirmiştir. İmamın adalet açısından cerhinin bu yolla da gerçekleştirilmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir. Ebû Hanîfe'nin çağdaşları ile kurduğu menfi ilişkilere dair anlatılarda onun uğursuz olduğuna, İslam'a ondan daha çok zarar verenin bulunmadığına, ona lanet okunduğuna,[12] vefat haberi geldiğinde bazı kimselerin sevindiğine,[13] mağrip ile maşrık arasında yer alan her fakihin Ebû Hanîfe ve meclisini ayıpladığına[14] ilişkin hususlar yer almaktadır. Söz konusu anlatılarda Ebû Hanîfe'nin özellikle Hammâd b. Ebî

---

7 İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/65.

8 Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr*, 4/95; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/63. Ebû Hanîfe'ye yönelik Mürciîlik iddiaları hakkında bk. Hamze al-Bakri, "Husûmetü'l-muhaddisîn li-Ebî Hanîfe: Mes'eletü'l-iman nemûzecen", *Diyanet İlmi Dergi* 56/4 (Aralık 2020). Ebû Hanîfe'ye nispet edilen görüşlerin sıhhati için ayrıca bk. Muhammed b. Abdülaziz b. Muhammed eş-Şâyi', "el-Âsârü'l-vâride ani's-selef fi'l-İmam Ebî Hanife", *Mecelletü'l-ulûmi'ş-şer'iyye ve'l-luğati'l-arabiyye*, (ts.), 17-30.

9 Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr*, 4/94; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn (Va'y)*, 3/64. Ehl-i hadîs'e göre Ebû Hanîfe'nin neden iki kere tövbeye davet edildiğine dair bk. Ebû Abdirrahman Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne* (Dammâm: Dâru İbni'l-Kayyım, 1986), 1/204. Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Hasan el-Lâlekâî, *Şerhu usûli itikadi Ehli's-sünne ve'l-cemaa* (İskenderiye, Dârü'l-Basîra, ts), 844 vd. Ahmed b. Abdullah Ebû Nuaym el-İsfahânî, *el-Müsnedü'l-Müstahrec alâ Sahihi'l-İmam Müslim* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/84.

10 Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr*, 4/97; İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/239.

11 İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/66, 67.

12 Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebîr*, 4/93.

13 İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/66; İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/239.

14 İbn Adî, *el-Kâmil*, 1997, 8/238.

Süleyman (ö. 120/738), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) ve Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) gibi isimlerle kurduğu menfi ilişkilerin ön plana çıktığı görülmektedir.

2.İmamı Müdafaa: Ebû Hanîfe Biyografileri

Ehl-i hadîs'in, itikadi yönelimi, re'yi hadise takdimi ve çağdaşları ile kurduğu ilişkiler bağlamında inşa ettiği menfi Ebû Hanîfe tercemelerinin, Ehl-i re'y tarafından tepki ile karşılandığına dair öncelikle bazı bulgulardan bahsedilebilir. Örneğin, İbn Hibbân'ın "Biz, avamın sandığı gibi bize muhalif olanları haksız yere tenkit ederek zulmedenlerden değiliz. Bilakis herkese payını verir ve her insanın adalet ya da cerhten hak ettiği şeyi söyleriz. Bu açıdan Züfer ve Ebû Yûsuf'a benzemeyenleri ise kendileriyle ihticâcın caiz olmadığı zayıf râviler arasında zikrettik."[15] demektedir. İbn Hibbân'ın sözlerinden anlaşılan Ehl-i re'y'den bazılarını haksız yere eleştirmek ve onlara zulmetmekle suçlanmıştır. O da buna karşın Ebû Hanîfe'yi cerh ederken Ehl-i re'y'e mensup başka isimler olan Züfer ve Ebû Yusuf'u ta'dîl ettiğini ifade etmiş ve kendisinin muhataplarını salt bir hasımlıkla değil insafla değerlendirdiğini belirtmiştir. Dolayısıyla bu açıklama Ehl-i hadîs'e Ehl-i re'y'den bazı tepkilerin geldiğine delalet etmektedir.

Ehl-i re'y'in, Ehl-i hadîs tarafından öne sürülen iddialar mukabilinde gerçek tepkilerinin mahiyeti ise biyografi türü eserlerin literatür, telif sebepleri ve müdafaaların mahiyeti açısından incelenmesiyle ortaya konabilir.

2.1.Biyografi Türü Eserler

Ehl-i re'y imamları ve özellikle Ebû Hanîfe'nin fezâil ve menâkıbını ihtiva eden biyografi literatürü asırlara göre incelendiğinde teliflerin 3./9. asırda başladığı görülmektedir. Bu asırda telif edilen birkaç kitaptan günümüze ulaşan yoktur. Dolayısıyla literatürün elimize ulaşan ilk örnekleri olan 4./10. asırda telif edilen biyografi eserleri üzerinden bir okuma yapılması gerekmektedir. 4./10. asırda toplam 9 kitap yazıldığı tespit edilmiştir.[16] Ortaya çıkan tablo 4./10. asırda telif sayısının önceki ve sonraki asırlara nispeten bariz bir şekilde arttığını göstermektedir.[17] Hem en erken örneklerine hem de en yoğun telif faaliyetine 4./10. asırda rastlandığı için çalışma bu dönemle sınırlandırılmıştır.

4./10. asırda telif edilen 9 kitaptan ise sadece İbn Ebi'l-Avvâm'ın (ö. 335/946) *Fezâilü Ebî Hanîfe*'si, Hârisî'nin (ö. 340/952) *Keşfü'l-âsâri'ş-şerife*'si ve Saymerî'nin (ö. 436/1045) *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashabihî*'si günümüzde mevcuttur. Bu durum değerlendirmelerin bu eserler çerçevesinde yapılabileceğini göstermektedir. Eserlerin telif sebeplerine geçmeden önce müellifleri ve içerikleri hakkında kısa bilgiler verilmesi faydalı olacaktır.

Tam adı Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ahmed es-Sa'dî olan İbn Ebi'l-Avvâm'ın Hanefî kâdısı olduğu[18] ve hayatını Mısır'da geçirdiği[19] kaynaklarda yer almaktadır ve hayatına dair bilgiler bunlarla sınırlıdır.

İbn Ebi'l-Avvâm'ın eseri Ebû Hanîfe'nin doğumuyla ilgili rivayetlerle başlar ve onun ahlaki özellikleri, zühdü ve benzeri konularla devam eder. Bunların yanı sıra Ebû Hanîfe'nin kâdılığa zorlanması, ona yapılan kötülükler ve usûlüne dair bilgiler için de özel başlıklar açılmıştır. Eser, Ebû Hanîfe'den hadis ve fıkıh alan kişilerin sayıldığı ve bazı âlimler tarafından "Ebû Hanîfe *Müsned*'i" diye nitelendirilen bir bölüme de sahiptir. Öte yandan *Fezâilü Ebî Hanîfe*'nin adından her ne kadar sadece Ebû Hanîfe'nin fezâiline tahsis edildiği anlaşılsa da İbn Ebi'l-Avvâm'ın, Ebû Hanîfe'nin öğrencileri hakkında da bölümler açtığı görülmektedir.

Hârisî'nin adı ise kaynaklarda Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakûb es-Sebezmûnî el-Buhârî el-Hârisî şeklinde geçmektedir. İlim tahsili için Buhara dışında başka bölgelere de gitmiş,

---

15 Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *es-Sikât* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1975), 7/646.

16 Huzeyfe Çeker, *Hanefi Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2018) 153-168, 229.

17 Çeker, *Hanefi Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 149-181, 229.

18 Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhane, ts.), 1/104.

19 Çeker, *Hanefi Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 162.

rihlesinden sonra tekrar oraya dönmüş ve orada vefat etmiştir.[20] Ebû Hanîfe biyografisi yanında hacimli bir Ebû Hanîfe *Müsned*'i de telif ettiği bilinmektedir.

Hârisî'nin *Keşfü'l-âsâri'ş-şerife fî menâkibi'l-İmam Ebî Hanîfe*'sinin adına bakıldığında ilk etapta onun klasik bir biyografi kitabı gibi telif edildiği düşünülebilir; fakat eser incelendiğinde daha farklı bir durumla karşılaşılmaktadır. Hârisî kitabını Ebû Hanîfe'nin hayatının aşamalarına, onun fıkıh düşüncesine ve hakkındaki tartışmalara göre tasnif etmemiştir. Bunun yerine Ebû Hanîfe'den herhangi bir bilgi aktaran veya onun hakkında bir değerlendirmesi bulunan her bir isim için ayrı başlıklar açmış, hadis edebiyatındaki mu'cem türünde uygulanana benzer bir tasnifi esas almıştır. Bu isimler Ebû Hanîfe'nin öğrencisi, akranı veya hocası konumundaki kişilerdir. Hârisî, her bir ismin Ebû Hanîfe'den naklettiği fetvalara; maktu, mevkuf ve merfû rivayetlere; Ebû Hanîfe'nin faziletine, ilmi hayatına, zühdü ve takvasına, hocalarıyla ilişkisine dair değerlendirmelerine yer vermiştir.

İlk iki müellife göre nispeten geç bir dönemde yaşayan Hüseyin b. Ali es-Saymerî, ilmi müktesebatını Irak'ta edinmiş, Medâin ve Kerh gibi bölgelerde kâdılık vazifesinde bulunmuştur.[21] Ebû Hanîfe ve ashabının biyografilerine dair kitabının yanı sıra Hanefî usûlüne ilişkin eserleri de bulunmaktadır.

Saymerî'nin biyografi eseri günümüze ulaşan ilk Hanefî tabakât kitabı olarak kabul edilmektedir. Eserin sonuna müellifin bizzat kendisinin düştüğü kayda göre çalışma 404 yılında tamamlanmıştır.[22] *Abhâru Ebî Hanîfe ve ashabihî*, Ebû Hanîfe'nin nesebi, doğumu gibi konularla başlar ve onun zühdü, ibadet hayatı ve benzerini içeren başlıklarla devam eder. Fıkıh ilmine başlama sebebi, mezhebini bina ettiği usûl, çektiği sıkıntılar, İbn Hübeyre (ö. 133/750) ile ilişkisi ve benzeri konular da özel bölümlerde işlenmiştir. Ebû Hanîfe'den sonra Ebû Yûsuf, Züfer, Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781 [?]) gibi Hanefî âlimlerin biyografileri benzer içeriklerle ele alınmaktadır. Saymerî'nin Abdullah b. Mübârek ve Veki' b. Cerrâh'ı da Ebû Hanîfe ashabı içine dahil ettiğinin de burada altı çizilmelidir. Eser, Ebû Hanîfe'den Saymerî'ye kadar Hanefî ulemanın tabakalarının ve aralarındaki hoca-talebe bağlantılarının konu edildiği bir bölümle sona ermektedir.

2.2.Telif Sebepleri

Ebû Hanîfe biyografisine dair eserlerin 4./10. asırda bariz bir artış gösterdiği bilgisi tekrar hatırlandığında, söz konusu asrın neden bu denli yoğun bir telif hareketine sahne olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'ye Ehl-i hadîs'ten yöneltilen tenkitleri akla getirmek gerekmektedir. Zira yoğun bir şekilde yöneltilen tenkitlere doğru orantılı olarak Ebû Hanîfe'yi müdafaa eden eserlerin sayısında da artışın yaşanması olası bir durumdur. Nitekim biyografi müellifleri de eserlerinde telif sebeplerinin Ebû Hanîfe'ye yönelik iddialara karşı onu müdafaa etmek olduğunu bazen açıkça bazen de ipuçlarıyla belirtmektedir.

4./10. asırdan günümüze ulaşan biyografi eserleri içinde telif sebebi açıkça belirtilen tek eser Hârisî'nin *Keşfü'l-âsâri'ş-şerife*'sidir. Zikredilen eserin son yıllarda keşfedilerek neşredilmesi ve ihtiva ettiği geniş mukaddimesinde müellifin telif sebebine dair ayrıntılı açıklamalar yapması söz konusu literatürün gelişimine dair daha doğru bilgiler elde edilmesini mümkün hale getirmiştir.

Hârisî, eserinin mukaddimesine böyle bir eser telif etmesinin sebebinin, Ehl-i hadîs'in Ebû Hanîfe hakkındaki iddiaları olduğunu şu ifadelerle tasrih etmektedir:

> "Hadis nakilcilerinden bir grubun fiillerinin kavillerine; görüşlerinin ise davet ettikleri şeylere uymadığını gördüm… Söz konusu hadis nakilcileri Ebû Hanîfe hakkında Kur'an ve sünnette haram sayılan bütün bühtanları serdetmiştir. Onlardan bir kısmı bunu akıllarının eksikliği, anlayışlarının kıtlığı ve dindarlıklarının zayıflığından dolayı yapmıştır. Diğer bir kısmı ise haset, zulüm ve düşmanlıktan ötürü Ebû Hanîfe'nin menkıbelerini örtbas etmeye, onun faziletlerini, ilmini ve marifetini gizlemeye çalışmıştır… Onlar, hile ve yalanı kullanarak, meçhul ya da Ebû Hanîfe'ye düşmanlığı ve kıskançlığıyla bilinen kişilerden rivayetlerle, menkıbelerine bazı ziyadelerle, tahrifat

[20] Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998), 1/129, III/213; Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 165.

[21] Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 1/214.

[22] Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashabihî* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985), 173.

> ve tevillerle onun ilmini itibarsızlaştırmak, faziletini yok etmek istemişlerdir. Hatta bunu yapmak isterken de cahilliklerinden ve beceriksizliklerinden dolayı Ebû Hanîfe aleyhindeki bazı hikayeleri ondan ilim alan ve onun faziletini dile getiren Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Hammâd b. Seleme, İbnü'l-Mübârek gibi kişilere nispet etmişlerdir. Onlar bu hikayeleri adı geçen kişilere nispet ederek söz konusu kişilerin Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği haberleri değersizleştirmeyi amaçlamışlardı ancak bu işin sonunu ve zayıflığını hesap edemediler."[23]

4./10. asır cerh ve ta'dîl âlimlerinin, Süfyân es-Sevrî, İbnü'l-Mübârek ve benzerinin Ebû Hanîfe ile menfi ilişkilerine dair anekdotları nakletmeye ayrı bir önem verdikleri bilgisi hatırlandığında, Hârisî'nin, mezkûr isimlerden Ebû Hanîfe aleyhinde rivayet edilen haberlerin asılsız olduğunu vurgulaması daha anlamlı hale gelmektedir.

Hârisî, bu tafsilatlı açıklamalarından sonra *Keşfü'l-âsâr*'ı kaleme almasındaki amaca dair bilgiler vererek mukaddimesini bitirmektedir:

> "Bu kitapta tâbiîn ve diğer nesillerden Ebû Hanîfe'den rivayette bulunanları, onun meclislerine katılanları, görüşlerinden iktibas edenleri ve faziletini dile getirenleri söylediklerimizin gerçekliğini kanıtlamak için zikrettik; ancak onun hadislerinin tamamını veya fezâil ve menâkıbına dair bütün rivayetleri bir araya getirmedik."[24]

Hârisî'nin metin içindeki bazı açıklamaları da eserini Ebû Hanîfe'yi müdafaa etmek üzere kaleme aldığını teyit etmektedir. Ebû Hanîfe'nin amel etmediği bir hadisin ardından, bazı kimselerin bu ve benzeri durumlardan ötürü Ebû Hanîfe'yi hadisleri reddetmekle ve onlara muhalif davranmakla suçladığını belirtmesi bunlar arasında sayılabilir.[25]

4./10. asırdan günümüze ulaşan İbn Ebi'l-Avvâm'ın *Fezâilü Ebî Hanîfe* ve Saymerî'nin *Abhâru Ebî Hanîfe ve ashabihî* isimli eserlerinde, müelliflerin telif sebeplerine dair açık bir beyana rastlanmamaktadır. Zira söz konusu müellifler ne bir mukaddime kaleme almış ne de metinde konuya dair görüş serdetmiştir; fakat onların bazı açıklamaları, kimi başlıkları ve yer verdikleri birtakım rivayetler, bu eserlerin de Ebû Hanîfe ve ashabını müdafaa amacıyla yazıldığına ya da en azından telif sebeplerinden birinin bu husus olduğuna işaret etmektedir.

İlk olarak İbn Ebi'l-Avvâm'ın, eserini bir yargı içeren "fezâil" kavramını kullanarak isimlendirmesinden yola çıkarak söz konusu eserin bir müdafaa niteliğine sahip olduğu savunulabilir.[26] Bununla beraber müellifin telif sebebine delalet eden daha açık beyanlara da rastlanmaktadır. Örneğin İbn Ebi'l-Avvâm, Ebû Hanîfe'nin tâbiînden olup olmadığı tartışmasıyla alakalı eserinin bir yerinde "Bana bazı cahil kişilerin Ebû Hanîfe'nin tâbiînden olmadığını iddia ettikleri bilgisi ulaştı. Ben de bu iddiaya karşı Ebû Hanîfe'nin doğumundan sonra vefat eden sahabenin isimlerini bir arada zikretme ihtiyacı hissettim."[27] açıklamasında bulunmakta ve ardından 15 sahabiyi tadat etmektedir. Bu durum İbn Ebi'l-Avvâm'ın amacını anlamak için ipuçları sunmaktadır.

Bu açıklamanın dışında İbn Ebi'l-Avvâm'ın bazı bab başlıkları ve bu babların içerikleri de müdafaa düşüncesini göstermektedir. Söz gelimi Ehl-i hadîs tarafından Ebû Hanîfe'ye yöneltilen tenkitler içinde onların itikadi tutumuna yönelik olanların başı çektiği bilgisi hatırlandığında, İbn Ebi'l-Avvâm'ın Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an görüşüyle olan ilişkisine dair anekdotları neden rivayet ettiği anlam kazanmaktadır. Nitekim o, "Ebû Hanîfe'nin Kur'an hakkında konuşmayı nehyetmesi" başlığında onun hem kendisinin halku'l-Kur'an meselesiyle alakalı sorulara cevap vermediğine hem de talebelerini de bu tartışmalara girmekten nehyettiğine dair rivayetleri kaydetmiştir.[28]

---

23 Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî el-Buharî el-Hârisî, *Keşfü'l-âsâri'ş-şerife fi menâkıbi'l-İmam Ebî Hanife* (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2020), 1/34-37.

24 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/40.

25 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/403, 404. Diğer örnekler için bk. Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/517, 518; 1/483.

26 Bilindiği üzere fezâil kitapları şahıslar hakkında yazılabildiği gibi amellerin, milletlerin, ekollerin ve şehirlerin fazileti hakkında da yazılabilmektedir. Bu bağlamda mesela fezâilü's-sahâbe literatürü "ashap aleyhtarlarına karşı onların üstünlüklerini ortaya koyan ve faziletlerini savunan eserler" olarak tanımlanmıştır. Konuyla ilgili bk. Mehmet Efendioğlu, "Fezâilü's-sahâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 05 Ekim 2022). Benzer şekilde Ebû Hanîfe ya da başka bir şahsın faziletlerine dair telif edilen eserlerin de aleyhtarlarına karşı savunma niteliğinde olduğu kabul edilebilir.

27 Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe* (Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010), 222.

28 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 116 vd.

İbn Ebi'l-Avvâm, Ebû Hanîfe'nin itikadi tutumuna yönelik diğer bir tenkit noktası olan irca görüşüne de değinmiş ve Ebû Hanîfe'nin Mürcie mezhebine nispet edilmeyi kerih gördüğünü bab başlığı ile dile getirmiştir. Bu bağlamda İbn Ebi'l-Avvâm'ın attığı başlık şudur: "İrcâ konusunda Ebû Hanîfe'den rivayet edilenler ve onun ircaya nispet edilmeyi kerih görmesi".[29]

Ebû Hanîfe için bir fezâil kitabı telif etmesi, Ebû Hanîfe'nin tâbiîn neslinden olmadığı şeklindeki iddiaya tepki gösterip aksini ispatlamaya çalışması, Ebû Hanîfe'ye yönelik bazı tenkitler hakkında başlıklar açarak bunların aksine birtakım rivayetleri nakletmesi gibi hususlardan hareketle İbn Ebi'l-Avvâm'ın söz konusu eserini Ebû Hanîfe ve ashabını müdafaa amacıyla yazdığı söylenebilir.

Saymerî'nin *Ahbâru Ebî Hanîfe*'sinin diğer iki eser gibi Ebû Hanîfe ve ashabını müdafaa amacıyla telif edildiğini söyleyebilecek kadar güçlü sebeplere sahip değiliz. Zira eserin içeriği incelendiğinde daha çok Hanefî tabakâtını ortaya koymak üzere kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Saymerî'nin ne Hârisî gibi açık bir beyanla amacını belirttiği ne de eserinde İbn Ebi'l-Avvâm kadar müdafaa niteliğinde bölümler açtığı görülmektedir; ancak eserin en azından imamların müdafaa edildiği bazı unsurları barındırdığı kolaylıkla savunulabilir.

Saymerî'nin hemen eserinin başlarında Ebû Hanîfe'nin görüştüğü sahabîlerin isimlerini sayarak onun tâbiîn neslinden olduğunu ispatlamaya çalışması[30] İbn Ebi'l-Avvâm'daki gibi müdafaa amacıyla hareket ettiğine delalet eden bir husus şeklinde değerlendirilebilir. Diğer taraftan Saymerî'nin müstakil bir bölüm açarak[31] Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve İbnü'l-Mübârek gibi âlimlerden Ebû Hanîfe'nin fazileti hakkında rivayet edilen söz ve menkıbeleri bir araya toplamasını da Ebû Hanîfe'yi müdafaa olarak okumak mümkündür. Zira yukarıda dikkat çekildiği ve Hârisî'nin de belirttiği gibi Ehl-i hadîs'in çizdiği tabloda Ebû Hanîfe'nin zikredilen isimlerle hep menfi bir ilişki kurduğu görülmekteydi. Saymerî de buna bir itiraz kabilinden Şu'be, Süfyân es-Sevrî, İbnü'l-Mübârek ve benzeri âlimlerin Ebû Hanîfe'yle müspet ilişkilerine delalet eden anlatıları bir araya getirmiş olmalıdır. Bu iki durumdan hareketle eserin, Ebû Hanîfe ve ashabını müdafaa amacıyla telif edildiğini söylemek çok mümkün gözükmemekle birlikte en azından müdafaa amacı taşıyan unsurlar barındırdığı savunulabilir.

4./10. asır Ebû Hanîfe biyografilerinin Ehl-i hadîs'in iddiaları karşısında imamı müdafaa etme amacıyla telif edildiği varsayımının bazı çağdaş araştırmacılar tarafından da kabul edildiği görülmekte ve Hanefî biyografi literatürünün ortaya çıkması ve şekillenmesinde özellikle Ebû Hanîfe hakkındaki tartışmaların ana saik olduğunu dile getirilmektedir. Örneğin, Hanefî mezhebinde biyografi geleneği konusunu ele alan Huzeyfe Çeker, Ebû Hanîfe'nin hadis bilgisi, tâbiînden olup olmadığı ve bidate nispeti konularını örnek göstererek İbn Ebi'l-Avvâm ve Saymerî'ninki gibi ilk Ebû Hanîfe biyografilerinin de bu ithamlara reddiye mahiyetinde telif edildiğini savunmaktadır.[32]

Ebû Hanîfe biyografileri hakkında bir makale kaleme alan batılı araştırmacı Dickinson ise usûlünü oluştururken Hz. Peygamber'in hadislerini göz ardı ettiği yani yukarıda belirtildiği gibi re'yi hadislere takdim ettiği hususunun Ehl-i hadîs'in Ebû Hanîfe'ye yönelttiği suçlamaların başında geldiğini belirtmektedir. Dickinson'a göre bu gibi iddiaları bertaraf etmek üzere Hanefîlerin ürettiği iki tür eserden biri Ebû Hanîfe'yi başarılı bir hadis âlimi olarak betimleyen biyografi kitaplarıdır.[33]

Bu kısımda sunulan delil ve karineler çerçevesinde 4./10. asırda telif edilen mezkûr literatürün genelde Ebû Hanîfe hakkında ileri sürülen ithamlara karşı onları müdafaa etmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Peki bu literatür, imamları hangi konularda ve nasıl müdafaa etmiştir? Hangi argümanları kullanmıştır?

---

29 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 131 vd.

30 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 18 vd.

31 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 79-89.

32 Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 295-297.

33 Eerik Dickinson, "Ahmad b. al-Salt and his Biography of Abû Hanîfa", *Journal of the American Oriental Society* 116/3 (1996), 407.

2.3.Müdafaa Yöntemleri

4./10. asır Ebû Hanîfe biyografisi yazarlarının hakkındaki iddialara karşı imamı nasıl müdafaa ettiği incelendiğinde toplamda 2 yöntem kullandığı söylenebilir. Bunlardan birincisini, iddianın kabul edilmeyip tam aksi yönde delillerin serdedildiği red yöntemi; ikincisini ise çarpıtılan ya da yanlış anlaşılan konuların düzeltildiği tashih yöntemi şeklinde isimlendirebiliriz.

2.3.1. İddiaların Reddi

Müelliflerin en çok kullandığı red yönteminde iddiaların, tam aksinin ispatlanması ya da kaynağı ve arka planına dair tespitlerin yapılması suretiyle çürütüldüğü görülmektedir. Aşağıda bu yöntemle bertaraf edilmeye çalışılan iddialara örnekler verilecektir.

Dönemin biyografi müelliflerinin tamamı Ebû Hanîfe ile çağdaşı Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, İbnü'l-Mübârek ve benzeri muhaddis âlimler arasında çoğu cerh ve ta'dîl âliminin tasvir ettiğinin aksine müspet bir ilişkinin geliştiğini onlardan yaptığı nakillerle vurgulamıştır. Burada tekrar Hârisî'nin, Ebû Hanîfe'nin ilim dünyasındaki yerini bu açıdan ispatlamak üzere İslam coğrafyasının her tarafından ondan ilim alan, onun faziletini dile getiren yüzlerce ismi ve rivayetlerini cemederek büyük hacimli bir kitap telif ettiği hatırlanmalıdır. Diğer yandan İbn Ebi'l-Avvâm'ın Ebû Hanîfe'den hadis ve fıkıh alan isimleri sıralayıp her birinin rivayetlerinden birkaç örnek sunmasının;[34] Saymerî'nin, bazı âlimlerin Ebû Hanîfe'nin faziletiyle ilgili sözlerini bir araya getirerek nakletmesinin[35] bu amaca matuf olduğu kabul edilebilir.

Biyografi müelliflerinin, bazı isimlerin Ebû Hanîfe'yle kurduğu ilişkilerin olumlu bir şekilde geliştiğini ispat etmeye ayrı bir önem verdikleri görülmektedir. Bu noktada özellikle Süfyân es-Sevrî ile Abdullah b. Mübârek isimleri dikkat çekmektedir. Söz konusu isimlerden her ikisinin de Ehl-i re'y'e göre Ebû Hanîfe ile ilişkisinin mahiyetini ortaya koymak makalenin hacmini çokça artıracağından sadece Süfyân es-Sevrî incelenecektir.

Ehl-i hadîs'in tasvirine göre Ebû Hanîfe ile Süfyân es-Sevrî daima bir fikri çatışma halindedir ve birbirlerinden hiç hazzetmemiştir. Biyografi müellifleri de ilişkinin mahiyetini çok önemsemiş olmalı ki Harisî, Süfyân'ın Ebû Hanîfe'yle ilişkisine dair tam 14 sayfalık bir bölüm yazmıştır.[36] Saymerî ise iki âlim arasındaki ilişki için özel bir başlık açmıştır;[37] ancak söz konusu müelliflerin Ebû Hanîfe ile Süfyân arasındaki ilişkiyi tasvirleri epey karmaşıktır. Onların anlatımlarına göre de bu isimler arasında bir problem olduğu anlaşılıyor; fakat buna rağmen Süfyân, Ebû Hanîfe'nin ilminden müstağni kalamamıştır. O, Ebû Hanîfe'nin kitaplarını gizlice edinmiş ve onlara bakarak fetva vermiştir,[38] saklandığı yerden Ebû Hanîfe'nin derslerini dinlemiştir.[39] Diğer taraftan Ebû Hanîfe'nin usûlünü methettiği,[40] onu hep rahmetle andığı[41] ve fetvası Ebû Hanîfe'ninkiyle uyuştuğunda sevindiği[42] gibi aralarındaki ilişkiyi tasvir eden rivayetlere de yer verilmiştir.

Biyografi eserlerindeki konuyla alakalı rivayetlere bütünüyle bakıldığında Ebû Hanîfe ile Süfyân es-Sevrî arasında bir problem olduğunun kabul edildiği anlaşılmaktadır. Hatta bundan dolayı problemin ortaya çıkma sebebine ya da arka planına dair rivayetlere de yer verilmiştir. Anlatılardan birine göre aradaki çatışma şöyle gerçekleşmiştir: Ebû Asım (ö. [?]), Ebû Ali es-Sağânî'ye (ö. [?]) "Ebû Hanîfe ile Süfyân arasındaki adavetin sebebini biliyor musun?" diye sormuştur. Ebû Ali bilmediğini söyleyince olayı anlatmaya başlamıştır: "Süfyân'a bir şey soruldu ve o da cevap verdi. Aynı soru Ebû Hanîfe'ye de soruldu ve o Süfyân'ın hilafına bir fetva verdi. Ebû Hanîfe'ye Süfyân'ın bu konuda kendisine muhalefet ettiği söylenince imam: 'O sabi bu işlerden ne anlar.' dedi. Ebû Hanîfe'nin bu sözü

34 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 143 vd.
35 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 79 vd.
36 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/84-98.
37 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 73-76.
38 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 148, 190; Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/90, 92, 94; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 74.
39 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/93, 94; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 73.
40 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 75.
41 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 60.
42 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/92.

Süfyân'a ulaşınca aralarındaki adavet başladı.[43] Konuyla ilgili Ebû Yûsuf ve Selm b. Salim'in anlatımıysa şu şekildedir:

> "Mis'ar'ın yanındaydım. Süfyân da oradaydı ve Mis'ar'la müzakere yapıyorlardı. Ebû Hanîfe çıkageldi. Mis'ar Ebû Hanîfe'ye yer açtı. Ben de oturduğum yerden kalktım. Mis'ar Ebû Hanîfe'ye "Süfyân'a selam vermiyor musun?" dedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe Süfyân'a dönerek 'Allah babana rahmet eylesin. Koltuk sevdasından uzaktı, herkese karşı insaflıydı, ilme tabi olurdu. Sen ise meydanı boş bulup fakihlik taslayan bir zavallısın.' dedi. Süfyân ise 'Herkes bu nabatîden[44] yaka silkiyor.' dedi ve kalkıp meclisten çıktı.[45] İşte Ebû Hanîfe ile Süfyân arasındaki problemin sebebi budur."

Ebû Asım ile Ebû Yûsuf ve Selm'in rivayetleri arasında bir çelişki olduğu düşünülmemelidir. Zira Ebû Hanîfe ile Süfyân arasındaki gerilimin farklı bağlamlarda birden fazla tekrarlandığı düşünüldüğünde iki isim arasındaki problemin sebebine dair çelişkili gibi gözüken yukarıdaki rivayetler cemedilebilir.

Buraya kadar aktarılanlardan anlaşılan o ki biyografi müellifleri Ebû Hanîfe ile Süfyân es-Sevrî arasında bir problem olduğunu kabul etmelerine rağmen bu problemin Ehl-i hadîs'in tasvir ettiği boyutta olmadığını düşünmektedir. Söz gelimi onun Ebû Hanîfe'nin meclislerine gitmekten talebelerini alıkoyduğuna, Ebû Hanîfe öldüğünde sevindiğine ve onun hakkında "Ne sikadır ne de me'mûn" dediğine dair rivayetleri reddettikleri görülmektedir. Süfyân es-Sevrî'den Ebû Hanîfe aleyhinde nakledilen "Ne sikadır ne de me'mûn" gibi rivayetleri inceleyen Kevserî de bunlardan bir kısmının isnadlarının sağlam olmadığını hatta râvileri arasında yalancıların bulunduğunu ortaya koymakta ve bununla beraber iki isim arasında bir çatışmanın var olduğu gerçeğini de inkâr etmemektedir.[46] Bütün bu zikredilen problemlere rağmen Süfyân, Ebû Hanîfe'nin fıkhından istifade etmenin yollarını aramıştır. Zaten iki âlim arasında yapılan kıyaslamalarda da Ebû Hanîfe'nin fıkıh bakımından Süfyân'dan üstünlüğü defalarca vurgulanmıştır.[47] Müellifler böylelikle Ehl-i hadîs indinde oldukça önemli bir mevkide bulunan Süfyân es-Sevrî üzerinden bir yandan Ebû Hanîfe'nin ilmi bakımdan konumunu göstermekte diğer yandan da ondan gelen tenkitlerin aslının olmadığını ispatlayarak imamlarını müdafaa etmektedir.

Ebû Hanîfe ile Süfyân es-Sevrî arasındaki meselede akranlıkla beraber "ircâ" konusunun da göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim Süfyân es-Sevrî'nin Ehl-i hadîs'in ekseriyetinin tutumuna paralel, Ehl-i re'y'in görüşüne de zıt bir şekilde, ameli imanın bir cüzü olarak kabul ettiği ve imanda istisnayı gerekli gördüğü bilinmektedir.[48] Diğer taraftan Süfyân es-Sevrî'nin, Ebû Hanîfe'nin fıkhına bigâne kalmadığı, onun fıkhî mirası ve usûlünün takipçisi olduğu hususu da inkâr edilmesi zor bir durum olarak gözükmektedir. Bu bağlamda yukarıda geçen Süfyân es-Sevrî'nin Ebû Hanîfe'nin derslerini gizlice takip ettiği, onun kitaplarını edindiği, fıkhını övdüğü ve benzeri rivayetler ile onun bazı Hanefî tabakât eserlerinde yer bulması[49] gibi karineler zikredilebilir; ancak bu konudaki bize göre daha güçlü olan delil, Süfyân es-Sevrî ile Hanefîlerin fetvalarının genelde müşterek olmasıdır. Hatta Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y için tabiri caizse alem haline gelmiş konular olan ref'ü'l-yedeyn,[50] kametin ikişer

---

43 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 95, 96.

44 Ebû Hanîfe hakkındaki "Nabatî" iddiası başkaları tarafından da dile getirilmiştir. Bu iddiayı değerlendirenler Ebû Hanîfe'nin soy bakımından Nabatî olması ihtimalini kesin olarak reddetmektedir. Muhammed Zahid el-Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb* (y.y., 1990), 39. Bazı araştırmacılar ise "Nabatî" kelimesinin hakaret anlamında kullanımından bahsetmektedir. Ahmet Ağırakça, "Nabatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 09 Ocak 2023). Süfyân es-Sevrî'ye nispet edilen bu sözde ikinci anlam kastedilmiş olmalıdır.

45 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 107; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 75, 76.

46 Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb*, 311-314, 329, 330.

47 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/91; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 74.

48 Bakrî, "Husûmetü'l-muhaddisîn li-Ebî Hanîfe", 1172, 1177.

49 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 1/250.

50 Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr Sünenü't-Tirmizî*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2017), "Salât", 77.

kez tekrar edilmesi[51] ve vitir namazının 3 rekât halinde kılınması[52] gibi birçok konuda Süfyân'ın Ehl-i re'y ile aynı fetvayı paylaştığı görülmektedir.[53]

Netice olarak Süfyân es-Sevrî ile Ebû Hanîfe arasında akranlık ve itikadi tutumlar arasındaki farklılıklardan kaynaklanan bir çekişme olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Süfyân'ın Ehl-i re'y'in fıkhî müktesebatından etkilendiği fikri ise kanaatimizce reddedilemeyecek kadar güçlüdür. Bu etkinin niteliği ve boyutları gibi hususlar, üzerinde çalışılmayı hak eden meselelerdir.

Ebû Hanîfe, itikadi açıdan bidatçi olmasıyla ilgili öne sürülen iddialara karşı savunulurken de red yöntemi kullanılmış, ona nispet edilen bidat görüşlere ya da nispet edildiği bidatçi fırkalara karşı gerçekte takındığı tavır anlatılmıştır. Bu yolla imama yönelik ithamlar çürütülmek hatta bunun ötesinde imamın söz konusu fırkalarla mücadele içerisinde bile olduğu belirtilmek istenmiş olmalıdır. Bu bağlamda İbn Ebi'l-Avvâm, "Ebû Hanîfe'nin bidat ve heva ehline karşı katı tutumu" adıyla bir başlık açmıştır. Burada onun Cehmiyye ve Müşebbihe'yi kafir olarak nitelediğine, Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) ve Mukatil b. Süleyman'ı (ö. 150/767) sıfatlar konusunda biri neyfde biri de teşbihte ifrata düştüğü için fasıklıkla vasfettiğine ve Talk b. Habîb'in (ö. 100/718'den önce) Kaderî olduğunu belirterek ondan uzak durulması gerektiğini ima etmesine dair örnekler nakledilmiştir.[54] Ebû Hanîfe'nin bizzat kendisi de Mu'tezile, Hâricîler, Rafizîler ve daha başka heva ehli gruplarla tartıştığını ve onlara galip geldiğini ifade etmiştir.[55]

Ebû Hanîfe'nin bidatçi fırkalara karşı mücadele ettiğine dair bu gibi rivayetlerin nakledilme amacını Hârisî, aşağıdaki açıklamasında bildirmektedir:

> "Hammâd b. Ebî Hanîfe'den Cehmiyye, Kaderiyye, Havâric ve diğer heva ehli fırkalara karşı onun ve Ebû Hanîfe'nin reddiyelerini içeren birçok rivayet naklettik. Eğer hepsini yazmaya kalksak ciltler dolusu yer tutar. Burada yazdıklarımız Ebû Hanîfe'nin, oğlu Hammâd'ın ve diğer ashabının bidat ve hevadan uzak, dosdoğru yol, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebi üzerine olduğunu göstermektedir."[56]

Biyografi müellifleri, Ebû Hanîfe'nin itikadi tutumuna yönelik ithamlardan halku'l-Kur'an meselesi üzerinde de ayrı bir önemle durmakta ve birçok argüman sunarak iddiaları tamamıyla reddetmektedir.

İbn Ebi'l-Avvâm bu bağlamda özel bir başlık açarak Ebû Hanîfe'nin, halku'l-Kur'an'ı savunması bir yana bu gibi konuların konuşulmasından bile ashabını nehyettiğini ifade etmiştir. Konuya dair rivayetleri sıralayan müellif[57] bunlardan birinde Ebû Hanîfe'nin ashabına şunu vasiyet ettiğini nakletmektedir:

> "Sakın ola ki Kur'an hakkında konuşmayın, kimseye de bu konuyla alakalı soru sormayın. Sadece Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu söyleyin ve başka bir harf bile etmeyin. Zannederim ki bu mesele Müslümanların başına büyük musibetler açmadan bitmeyecek."[58]

Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an görüşünde olmadığına dair çağdaşlarından ve tabiilerinden bazılarının görüşleri de kaydedilmiştir. Örneğin, Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'ye (ö. 208/823) Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an hakkındaki görüşü sorulduğunda o, imamın bu görüşte olmadığını eğer kabul etseydi kendisinin bu durumda ona tabii olmayacağını söylemiştir.[59]

---

51 Tirmizî, "Salât", 29.

52 Tirmizî, "Vitir", 7.

53 Diğer bazı örnekler için bk. "Tahâret", 63, 95; "Salât", 173, 174. Sadece Tirmizî özelinde Kuramer programı yardımıyla yapılan ve "Süfyân+Ehlü'l-Kûfe" kelimelerini içeren arama sonucunda 300'den fazla müşterek fetvaya rastlanmaktadır. Nail Okuyucu da Mervezî'nin *İhtilafü'l-fukahâ*'sı üzerinden yaptığı tespitte bu eserde yer alan meselelerin neredeyse tamamında Sevrî ile Hanefîlerin görüşlerinin muvafık olduğunu belirtmektedir. Nail Okuyucu, *Şafiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 367.

54 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 124.

55 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 2/129.

56 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/483.

57 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 116 vd.

58 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 117.

59 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 2/369.

Kaynaklar halku'l-Kur'an görüşünün Ebû Hanîfe'ye nispetinin ortaya çıkışına işaret edip meselenin kaynağını belirterek de bu ithamı reddetmektedir. Bu bağlamda Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819), Ebû Hanîfe, Züfer ve Ebû Yûsuf'un halku'l-Kur'an'ı kabul ettiği yönünde hiçbir kavlinin bulunmadığının altını çizmiştir. Ona, Bişr el-Merîsî'nin halku'l-Kur'an'ın aynı zamanda Ebû Hanîfe, Züfer ve Ebû Yûsuf'un da görüşü olduğu iddiası sorulduğunda bunu kesin bir dille yalanlamıştır.[60]

Öte yandan Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an'ı kabul edip etmemesi bir yana[61] mihne sürecinde Hanefî çevreyle irtibatı olan isimlerden Bişr el-Merisî'nin (ö. 218/833) bu görüşü hararetle savunup yaymaya çalışması, devletin resmi mezhebi haline getirmeye çabalaması ve mihne sürecinin ortaya çıkmasında büyük rol oynaması;[62] İbn Ebî Duâd (ö. 240/854) ve İbn Ebi'l-Leys'in (ö. 250/864) bulundukları makamlarda sorgulamaların yürütülmesinde önemli görevler üstlenmesi[63] de bu durumun bir diğer sebebi olabilir. Zira özellikle Bişr el-Merîsî'nin halku'l-Kur'an görüşünü temellendirirken bunun aynı zamanda Ebû Hanîfe, Züfer ve Ebû Yûsuf'un da görüşü olduğu iddiasını da dile getirdiği bilinmektedir.[64] Melchert de aynı noktalara dikkat çekmekte ve aslında mihne sürecinin Mu'tezile ile değil Hanîfeler ile daha yakından ilişkili olduğunu öne sürmektedir.[65] Hatta başka bir yerde ise daha emin konuşarak Abbasi halifelerinin Hanefîlere ait bir doktrini yerleştirmeye çalıştıklarını savunmaktadır.[66] Melchert'e göre bu ilişkiyi gizlemek onun ifadeleriyle Hanefîliği temize çıkarmak için mihneden zamanla Cehmiyye sorumlu tutulmuştur.[67]

Ehl-i re'y'in usûlünde hadisin/sünnetin konumuyla ilgili tutumlarının ya da diğer bir deyişle onların re'yi hadise takdim ettiklerine dair iddiaların da red yöntemiyle çürütülmeye çalışıldığı görülmektedir. İbn Ebi'l-Avvâm ve Saymerî'nin Ebû Hanîfe'nin usûlüne dair özel başlıklar açarak buralarda onun usûlünde hadisin/sünnetin yerini tespit eden ve hadis ilmini bildiğini vurgulayan rivayetlere yer verildiği görülmektedir. Bunlar arasında örneğin Ebû Hanîfe'nin kendi istinbât usûlünü açıklarken öncelikle Kur'an'dan sonra hadise/sünnete başvurduğunu belirttiğine, bir mesele olduğunda konu hakkındaki âsârı araştırdığına dair nakillere yer verilmektedir.[68] Bu gibi nakillerin serdedilmesindeki amacın Ebû Hanîfe'nin re'yi hadise takdim ettiğine dair ithamlar karşısında ona göre hadisin/sünnetin gerçek konumunu tespit etmek olduğu söylenebilir. Öbür yandan onun İbnü'l-Mübârek'in Ebû Hanîfe'nin re'ylerini "tefsirü'l-hadis" olarak nitelediği[69] sözü nakledilerek imamın görüşlerinin aslında her ne kadar re'y gibi gözükse de hadis temelli olduğu vurgulanmak istenmiş olmalıdır.

Ebû Hanîfe'nin re'yi hadise takdim ettiği ithamlarına karşı biyografi kitaplarında müdafaa edildiğine dair daha sarih bir delil ise İbn Hibbân'ın *Mecrûhîn*'de Ebû Hanîfe'nin hadise rağmen re'yiyle hüküm verdiğini gösterme amacıyla naklettiği "İhramlı iken izâr bulamayanlar don giyebilir." hadisi etrafında gelişen tartışmada karşımıza çıkmaktadır. Hatırlanacağı üzere Ebû Hanîfe bu hadis kendisine nakledilmesine rağmen ihramlıyken don giyen kişinin kurban kesmesi gerektiği şeklinde fetva veriyordu. İbn Hibbân'in naklinde olduğu gibi Hârisî'de de olayı anlatan Hammâd b. Zeyd'dir. Yalnız Hârisî'nin rivayeti İbn Hibbân'ın *Mecrûhîn*'deki rivayetinin aksine izâr bulamayanın don (*sirvâl*) giymesi değil, nalın (*na'l*) bulamayanın pabuç (*huff*) giymesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan İbn Hibbân bu rivayete *Sahîh*'inde de yer vermiş ve her iki lafzı da tek bir metin içinde

60 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 118.

61 Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an hakkındaki görüşüyle ilgili değerlendirmeler için bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 107-114; Fatmanur Alibekiroğlu Eren, *Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023) 318-326.

62 Alibekiroğlu Eren, *Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*, 18 vd.; Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Kasım 2024).

63 Okuyucu, *Şafiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 120 vd.

64 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 118.

65 Christopher Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 81-82. Alibekiroğlu Eren de mihne sürecinde halku'l-Kur'an doktriniyle Hanefilerin ilişkisinin daha yakın olduğuna dikkat çekmektedir. Alibekiroğlu Eren, *Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*, 316.

66 Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, 100.

67 Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, 93.

68 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 96-100; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 24, 25.

69 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 101.

nakletmiştir. O, lafızlar arasındaki farklılığın isnadda yer alan İbrahim b. Haccâc es-Sâmî'nin doğru lafzın hangisi olduğu hususunda şüpheye düşmesinden kaynaklandığını belirtmektedir.[70] Konumuz açısından her iki durum da aynı sonuçları doğuracağı için lafızların farklılığı bir problem değildir. Çünkü kendisinden rivayet edilen sahih hadislere göre Hz. Peygamber, her iki durumu da göz önüne alarak açıklama yapmış ve izâr bulamayanın don, nalın bulamayanın pabuç giyebileceğini bildirmiştir. Hadisin metniyle ilgili bu açıklamadan sonra Hârisî'nin aktardığı anekdota geçilebilir:

> "Bir adam Ebû Hanîfe'ye geldi ve ondan fetva isteyerek 'İhramlı iken pabuç giydim.' dedi. Ebû Hanîfe ise 'Kurban kesmen gerekir.' diye cevap verdi. Ben de Ebû Hanîfe'ye 'Belki de nalın bulamamıştır.' dedim. Bunun üzerine adam nalın bulamadığını söyledi. Ebû Hanîfe yine kurban kesmesi gerektiğini belirtti. Onun bu cevabından sonra 'Ey Ebû Hanîfe! Amr b. Dînâr, Câbir b. Zeyd'den o da İbn Abbas'tan Rasulullah'ın 'İhrama girerken nalın bulamayanlar pabuç giysin' dediğini naklediyor. Ayrıca Eyyûb da Nâfi'-İbn Ömer tarikiyle benzerini rivayet etmektedir.' dedim. Ebû Hanîfe yine aynı şekilde 'Kurban gerekir.' dedi."[71]

İlk olarak Hârisî'nin rivayetinde, İbn Hibbân'ın gerek *Mecrûhîn*'indeki gerekse *Sahîh*'indeki naklinin sonunda mevcut olan Hammâd b. Zeyd'e ait "Ebû Hanîfe bu hadise ehemmiyet göstermediğini ihsas eden bir el hareketi yaptı."[72] kısmına rastlanmadığının altını çizmek gerekmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bu ziyade Ehl-i re'y'e ait metinlerde yer almamakta ve hakkında bir itiraz da dile getirilmemektedir. Muhtemelen imamın aleyhinde kullanılan bu ziyadeyi Hammâd b. Zeyd'e ait bir yorum olduğu için göz ardı etmeyi tercih etmişlerdir.

Hârisî, rivayetin akabinde doğrudan Ebû Hanîfe'nin hadise aykırı fetva verip vermediği hususuna geçmektedir. Hârisî, sözlerinin başında ilk olarak Hz. Peygamber'den, izâr ve nalın bulamayanların don ve pabuç giyebileceklerine izin veren ve bunu yapanlara herhangi bir kefaretten bahsetmeyen mutlak şekilde rivayet edilen bir hadisin varit olduğunu belirtmektedir. Devamında ise kendisine Ebû Hanîfe'nin hadisin içeriğiyle zahiren çelişkili gözüken söz konusu fetvasını neden naklettiğinin sorulabileceğine dikkat çekmektedir.[73] Hârisî'nin, bu sözlerinden Ebû Hanîfe'nin mezkûr fetvasından dolayı tenkit edildiğinin farkında olduğu anlaşılmaktadır. O, sözlerini şöyle sürdürmüştür: "Ebû Hanîfe bu hadise ittiba etmiş, izâr ve nalın bulamayanların don ve pabuç giymelerini caiz görmüştür; ancak böyle yapanlara kefaret de gerektiğini kail olmuştur. Nitekim kefareti şart koşması da hadise aykırı değildir zira metinde bunun nefyine veya vücûbuna dair bir şey bulunmamaktadır. Ebû Hanîfe kefaret hükmünü ayetlerden ve ihramın genel hükümlerinden istihrâc etmiştir."[74] Görüldüğü üzere Hârisî, Ebû Hanîfe hakkındaki bir ithamın önüne geçmek için uzun uzadıya açıklamalar yapmaktadır. Bu durum hem Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y'e ait literatür arasındaki metinlerarasılık olgusunu bariz bir şekilde göstermekte hem de biyografi eserlerindeki müdafaa amacına sarahaten delalet etmektedir.

Biyografi müellifleri, Ebû Hanîfe hakkında kabul edilemeyecek bu iddialarla beraber bazı ağır ithamların kaynağının ise aslında rivayetlerin eksik nakledilerek çarpıtılması ya da yanlış anlaşılması olduğunu düşünmekte ve bununla ilgili anlatıları kaydetmektedir. Tashih yöntemi diye kavramlaştırdığımız söz konusu durum Ehl-i re'y imamlarını müdafaa için kullanılan yöntemlerden bir diğeri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.2. İddiaların Tashihi

Ebû Hanîfe biyografisi kaleme alan müelliflerin, ortaya atılan bazı iddialara ise tashih yöntemini kullanarak cevap verdikleri görülmektedir. Bu yöntemde, öne sürülen iddialar tamamıyla reddedilmemekte, meselelerin çarpıtıldığı veya yanlış anlaşıldığı düşünülmektedir. Dolayısıyla bu iddiaların aslı incelenip doğrusu ortaya konmalıdır.

Ebû Hanîfe'nin küfürden tövbeye davet edilmesiyle alakalı iddialar, müellifler tarafından tashih edilerek çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Halid b. Yezid ez-Zeyyât'ın (ö. ?) anlatımına göre Ebû

---

70 Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Sahîh* (Beyrut: Darü İbn Hazm, 2012) 4/402.
71 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/517.
72 İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/66, 67; İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/403.
73 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/518.
74 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/518.

Hanîfe bir meselede haklı da olsa asla yemin etmezdi. Ebû Hanîfe'nin bu durumunu bilen muarızları ona zarar vermek maksadıyla hakkında Kur'an'ın mahluk olduğunu savunduğu dedikodusunu yaydılar. Bunu duyan Kûfe valisi insanları da toplayarak onu huzuruna getirtti ve konuyu sorup bu görüşte olmadığına dair yemin etmesini istedi. Ebû Hanîfe bu görüşün aksine inandığını, Allah Teâlâ'nın bildiğini ve bu görüşü kabul etmenin yalan yere yemin etmekten çok daha büyük bir günah olduğunu söyledi. Bunun üzerine vali yine yemin etmesini istedi ve eğer etmezse onu cezalandıracağını söyledi. Ebû Hanîfe yine yemin etmeyip valiye ne yapmak istiyorsa yapmasını söyledi. Ebû Hanîfe cezalandırılmak için soyulduğunda vali onun bedeninin zayıflığını ve yaşlılığını görünce ona acıdı ve yemin yerine tövbe etmesini istedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe, "Benim hakkımda öne sürülen bu görüşe kâil değilim ve ona inanmıyorum." dedi. Vali tövbe etme isteğini yineledi. Ebû Hanîfe de "Allah'ım bizleri bağışla." diye dua etti. İşte bu olay üzerine insanlar "Ebû Hanîfe tövbeye davet edildi." yaygarasını kopardılar.[75]

Aynı mesele Abdullah b. Mübârek ve Mis'ar b. Kidâm'a sorulduğunda her ikisinin de bunun bir yalan ya da çarpıtma olduğunu belirttiği görülmektedir. Onlar bu gibi rivayetlerin ortaya çıkmasında ehl-i siyer[76] diye niteledikleri kişilerin Ebû Hanîfe'ye karşı olan düşmanlıkları veya hasetlerinin rol oynadığını belirtmektedir.[77]

Ebû Hanîfe'nin küfürden dolayı tövbeye davet edilmesi olayı Süfyân es-Sevrî'ye de sorulmuştur. Bu rivayete göre Amr b. Heysem Kûfe'ye geldiğinde Süfyân'la arasında şu diyalog geçmiştir:

> "Sevrî'ye 'Ebû Hanîfe'nin küfürden tövbeye davet edildiğine dair senden nakledilen rivayetteki küfür imanın zıddı olan küfür müdür?' diye sordum. O da 'Bu meseleyi senden önce kimse bana sormadı.' dedi ve olayı anlatmaya başladı: 'Vâsıl eş-Şârî[78] Kûfe'ye geldiğinde bir grup onun yanına gidip Ebû Hanîfe'yi kastederek Kûfe'de masiyet ehlini tekfir etmeyen birinin olduğunu söylediler. Bunun üzerine Vâsıl, Ebû Hanîfe'yi getirtip ona masiyet ehlini tekfir edip etmediğini sordu. Ebû Hanîfe ise 'Benim mezhebim tekfir etmemektir.' dedi. Bu cevap karşısında Vâsıl bu görüşün bir küfür olduğunu belirtti, onun tövbe etmesini istedi ve aksi halde onu öldürmekle tehdit etti. Ebû Hanîfe de 'Neyden tövbe edeceğim.' dedi. Vâsıl da 'Bu görüşün sebebiyle küfre düşmenden dolayı tövbe edeceksin.' dedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe 'Ben küfürden tövbe ediyorum.' dedi ve meclisten ayrıldı…"

Süfyân es-Sevrî olayın tamamını anlattıktan sonra "Ebû Hanîfe'nin tövbe etmesi istenilen küfür budur."[79] demiş ve aslında onun gerçekten küfre düştüğü için tövbeye davet edilmediğini olayın Haricîlerle arasında geçen bir tartışma olduğunu belirtmiştir. Bu anlatı Ebû Hanîfe'nin Hâricîlerle yaşamış olduğu bir tartışmanın zamanla farklı bir manaya evrilme ihtimalini göstermektedir.

Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an'ı kabul ettiği için iki kere tövbeye davet edildiği şeklindeki bilgi bilhassa Ehl-i hadîs içinde hayli yaygındır. Onlar genellikle Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an görüşünden dolayı tövbe etmesinin istendiğini düşünmektedir ve biyografi eserlerindeki gibi olayın ayrıntılarına dair bilgi içeren rivayetlere yer vermemektedir. Ehl-i hadîs'in bu türden rivayetleri güvenilir bulmadığı ya da kendi tezlerini zayıflatacağı için mi görmezden geldiği hususu müphemdir; ancak şu var ki İbn Ebi'l-Avvâm tarafından yukarıda nakledilen anekdot sahih kabul edilmiştir.[80] Ayrıca Ebû Hanîfe ve diğer imamların Kur'an'ın yaratılmışlığı hakkında hiçbir söz söylemediği bilgisi dikkate alındığında da imamın bu görüşten dolayı tövbeye davet edildiği düşüncesi tutarlı gözükmemektedir.[81]

---

75 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 73.

76 Bu tabirle tam olarak kimlerin kastedildiğini tespit edemedik. Şahısların biyografilerini kaleme alan müelliflerin kastedilmiş olması muhtemel gözükmektedir.

77 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 73, 74.

78 Vâsıl eş-Şârî'nin kimliğini tespit edemedik; ancak "eş-Şârî" nisbesi onun Haricîlerden olduğuna delalet etmektedir. Ayrıntı için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/374; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 11 Kasım 2024).

79 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 74, 75.

80 Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb*, 131-133.

81 Meseleyi konuyla ilgili rivayetlerin sıhhati açısından inceleyen Şâyi' Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an'ı kabulünden dolayı iki kere tövbeye davet edildiğine dair rivayetleri tercihe şayan bulunmaktadır. Şâyi', "el-Âsârü'l-vâride", 44 vd.

Biyografi müellifleri, bu konudaki anlatıların aslında Ehl-i hadîs'in aktardığı gibi olmadığını, olayların esasında çok farklı olduğunu ilgili rivayetleri serdederek ön plana çıkarmış ve böylece imamlar hakkındaki ithamların önüne geçmeyi hedeflemiştir; fakat meselenin aslıyla ilgili farklı rivayetlerin nakledilmesi bu noktada kuşkular uyandırmaktadır.

İman ile ameli birbirinden ayırdığı için Ebû Hanîfe'nin Ehl-i hadîs tarafından Mürcie'ye nispet edildiği bilinen bir husustur. Ebû Hanîfe'ye yönelik bu ithamın önüne de tashih yöntemiyle geçilmeye çalışılmıştır.

İbn Ebi'l-Avvâm, Ebû Hanîfe üzerindeki bu Mürciîlik ithamını reddetmek için yukarıda da temas edildiği üzere özel olarak "İrcâ hakkında Ebû Hanîfe'den nakledilenler ve onun Mürcie'ye nispeti kerih görmesi" başlığını atmıştır. Burada yer verilen rivayetlerden biri şu şekildedir:

> "Yanına gelip 'Ey Mürcî' diye seslenen bir sarhoşa Ebû Hanîfe, 'Senin gibilerin mümin olduğunu söylemesem beni ircâya nispet etmezdin, ircâ bidat olmasaydı ona nispet edilmekte bir sorun görmezdim.' dedi."[82]

Olayın benzer bir anlatımında ise Ebû Hanîfe ayakta bevleden bu sarhoşa oturarak bevletmesini tavsiye etmiş, sarhoş Ebû Hanîfe'ye dönmüş ve "Ey Mürcî" diyerek bağırmıştır. Bunun üzerine ise Ebû Hanîfe "Senin imanını makbul kabul edip mümin saymamın karşılığı bu mu?" diyerek ona cevap vermiştir.[83]

Hârisî, Ebû Hanîfe'nin bir kısmında kendisine yönelik Mürciîlik iddialarına cevap verdiği Osman el-Bettî'ye (ö. 143/760 [?]) yazdığı meşhur mektubunu da nakletmektedir. Mektubun sonunda Ebû Hanîfe büyük günah işleyenleri küfre nispet etmemesinden dolayı kendisine Mürciî denilmesine atıfta bulunarak konu hakkında "Zikrettiğin Mürciî olarak isimlendirilme meselesine gelince, adaletle konuşan, hak ve sünnet üzere olan kimseleri, bidat ve heva ehli, Mürciî ismiyle anıyorsa, bu kişilerin suçu ne?" açıklamasını yapmaktadır.[84]

Biyografi müellifleri bu gibi rivayetlerle, Ebû Hanîfe'nin her ne kadar iman-amel ilişkisi kapsamındaki görüşleri Mürcie ile uyuşsa da onun bu fırkaya nispet edilmesinin doğru olmadığını savunmuştur. Diğer bir ifadeyle "Ebû Hanîfe iman ile ameli birbirinden ayırmıştır ve Mürcie'ye mensuptur" iddiasının ilk kısmının doğru ikinci kısmının yanlış olduğunu, Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den bağımsız bir şekilde bu görüşü benimsediğini vurgulayarak bir tenkidi tashih etmiştir.

3. Değerlendirme: Neden Yeniden İnşa?

Ehl-i re'y'in Ebû Hanîfe hakkındaki Ehl-i hadîs'in iddialarını imama dair kaleme aldığı biyografi eserlerinde reddetmesi ve Ebû Hanîfe'yi müdafaa etmesi iki ekol arasındaki fikri ilişkinin mahiyeti hakkında çıkarımlarda bulunmaya fırsat vermektedir. Bu iddialar ve mukabilindeki reddiye ve müdafaalar her ne kadar ilk anda Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y arasında bir fikri çatışmanın var olduğuna delalet ediyor gibi gözükse de olaylara farklı bir cepheden bakıldığında aslında bazı konularda mecburi de olsa bir ittifak zemininin oluştuğunun ya da oluşma aşamasına geldiğinin farkına varılacaktır. Zira eserlerde yer alan Ebû Hanîfe'yi müdafaaya yönelik argümanlar, Ehl-i re'y mensuplarının Ehl-i hadîs'in iddialarına kulak tıkamayarak bir anlamda onlarla aynı çizgide yürüdüklerini ispatlama girişimleri olarak da okunabilir. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye mensup olduğu, Kur'an'ın yaratılmışlığı görüşünü savunduğu, re'yi hadise takdim ettiği gibi ithamların reddedilmesi ve bu ithamların aksine yeni bir Ebû Hanîfe biyografisi inşa edilmesi kanaatimizce özelde Ebû Hanîfe'yi genelde ise Ehl-i re'y'i, Ehl-i hadîs'in belirleyici olduğu ittifakın bir üyesi olarak kabul ettirmenin çabalarıdır. Bu bağlamda Melchert'ın Ehl-i re'y'in telif ettiği biyografi eserleriyle ilgili "Ebû Hanîfe ile çağdaşı Ehl-i hadîs mensupları arasındaki düşmanlığı gizlemek amacıyla tarihi yeniden yazmaya yöneldiler. İlk Hanefî tabakâtları bu çabanın ürünleridir. Ehl-i hadîs'e yakınlaşmanın bir diğer boyutu halku'l-Kur'an ve ircâ

---

82 İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, 131, 132.

83 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 2/580.

84 Hârisî, *Keşfü'l-âsâr*, 1/510. Ayrıca bk. Numan b. Sâbit Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osman el-Bettî", *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, haz. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 1992), 84.

gibi görüşlerden ilişki koparma yönündeki girişimlerdir." şeklindeki yorumu da bu kanaati destekleyen bir değerlendirme olarak kaydedilmelidir.[85]

Ehl-i re'y'in ittifak zemininin bir üyesi olma çabası içerisine girmesinde iki âmilin etkili olduğu öne sürülebilir. Bunlardan birinin dönemin siyasi gelişmeleri ve konjonktürel durumlarla ilgili olduğu gözükmektedir. Nitekim Zehebî'nin ifadesiyle 4./10. asırda Müslümanlar "şiddetli belalar" ile karşı karşıya kalmıştır. Batıda Ubeydîler (*Fatımîler*), doğuda Büveyhîler, Araplar arasında da Karmatîler ortaya çıkmış ve büyük sıkıntılara sebep olmuşlardır.[86] Böyle bir vasatta Şiî veya heretik olmayan grupların aralarındaki ihtilafları minimize ederek güçlenen ötekilere karşı birlik olma zorunluluğu ortaya çıkmıştır denebilir. Ehl-i re'y'in, ittifakın belirleyici üyesi olan Ehl-i hadîs'in yanında yer almak ve Sünni toplum nazarındaki meşruiyet sorununu çözebilmek için imamları hakkındaki iddiaları bertaraf ederek Ebû Hanîfe biyografilerini yerleşik öğretiye göre yeniden inşa ettiği ifade edilebilir. Yeri gelmişten burada ifade edilmelidir ki öne sürülen bu görüşle Ehl-i hadîs'in iddialarının doğru olduğu ancak takipçilerinin bunu dönüştürdüğü şeklinde bir iddia ileri sürülmemektedir. Ebû Hanîfe hakkındaki Ehl-i hadîs'in ithamlarına karşı Ehl-i re'y'in neden bu ithamları merkeze alıp bertaraf ederek imamın biyografilerini yeniden inşa etmek zorunda kaldığı meselesine odaklanılmaktadır.

Ehl-i re'y'in ittifak zemininin bir üyesi olma çabasında diğer âmil ise bir mezhep olarak teşekkülü gerçekleşen Hanefîliğin meşru bir zemine oturabilmesi için Ebû Hanîfe hakkındaki gayrısünni iddiaların bertaraf edilmesi gerekliliği olmalıdır. Hanefîliğin bir mezhep şeklinde teşekkülü için Ebu'l-Hasan el-Kerhî'nin (ö. 340/952) rolü[87] göz önüne alındığında teşekkülün 4./10. asırda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde telif edilen biyografi eserlerinin de meşruiyeti sağlayacak kaynaklar olarak kaleme alınması makul görülebilir. Zira meşruiyetin önünde en önemli engel Ehl-i hadîs'e ait iddialar olduğu için onların eleştirilerini dikkate alarak cevaplar üretmek elzem hale gelmiştir denebilir. Mutlu Gül, Ehl-i hadîs'ten gelen "hadise muhalefet" söylemine karşı mezhep itibarının yükseltilmesi ancak hadisle bir problemin olmadığı ortaya koymakla mümkün olmaktadır.[88] şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Bu değerlendirmeden hareketle Ebû Hanîfe'nin re'y-hadis ilişkisine yaklaşımının biyografi kitaplarında müspet şekilde ortaya konma gayretlerinin de mezhepleşme sürecinin başarısı açısından da önemli olduğu düşünülebilir. Ehl-i hadîs muhtemelen re'y ekolünün lideri konumunda olmasından dolayı en yoğun ve şiddetli tenkitleri Ebû Hanîfe'ye yöneltmiştir. Çünkü "Ebû Hanîfe'yi gözden düşürmek tüm Hanefîlere itiraz etmekti."[89] Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin savunulması bir anlamda mezhebi de savunmak anlamına gelmektedir.

Sonuç

Ebû Hanîfe biyografilerinin telif sebebinin ne olduğu, imamın hangi konularda müdafaa edildiği ve bu yapılırken hangi argümanların kullanıldığı sorularını esas alan bu çalışmada en dikkat çeken husus Ehl-i hadîs'in Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitleriyle, biyografi eserlerinde çürütülmeye çalışılan ithamların neredeyse tamamen aynı olmasıdır. Ehl-i hadîs'in iddiaları, Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an'a taraftar ve Mürcie'ye mensup olduğu ile re'yi hadise takdim ettiği yönündeydi. Görüldüğü gibi temelde bu konular merkeze alınıp red ve tashih yoluyla Ebû Hanîfe biyografileri yeniden inşa edilmiş ve imam savunulmuştur. Bu yeniden inşa ve savunuda Ebû Hanîfe'nin itikadî ve fıkhî alanda Ehl-i hadîs'le aynı zemine çekilmesine ya da zaten orada olduğunun ispatlanmasına özel bir önem verilmiştir.

Ehl-i re'y'in Ebû Hanîfe'yi bir bakıma Ehl-i hadîs'in görüşlerine paralel bir yerde hizalamaya çalışmasında Müslümanların karşılaştığı problemlerin etkili olduğu görülmektedir. Diğer yandan meşruiyet tartışmalarının önüne geçilerek mezhebin teşekkülündeki engellerin ortadan kaldırılmasının da bunda etkili olduğu savunulabilir.

---

85 Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, 54-55.

86 Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 16/252. Benzer bir görüş için bk. Murteza Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 177-178.

87 Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, 61.

88 Mutlu Gül, "Kudûrî'nin Tecrîd Adlı Eserinde İsnada Dair Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Haziran 2020), 143.

89 Dickinson, "Ahmad b. al-Salt and his Biography of Abû Hanîfa", 406.

Ebû Hanîfe'ye ilişkin biyografi eserlerinin en yoğun şekilde 4./10. asırda telif edildiği dikkate alındığında Ehl-i re'y mensuplarının söz konusu zaman diliminde imama yönelik iddiaları epey önemsedikleri söylenebilir. Öte yandan bu telif faaliyeti belirli bir bölgeyle de sınırlı kalmamıştır. Irak'ta 4, Mısır'da 2, Mâverâünnehir, Horasan ve Hicaz'da ise birer tane eser telif edildiği görülmektedir. İncelediğimiz üç eserin müellifleri de İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde yaşamıştır. İbn Ebi'l-Avvâm Mısır'da, Hârisî Mâverâünnehir'de, Saymerî ise Irak'ta ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Bu durum Ebû Hanîfe aleyhindeki tenkitlerin hemen her taraftaki ilmi mahfillerde gündemde olduğunu ve Ebû Hanîfe takipçilerinin buna karşı harekete geçtiklerini göstermektedir.

Kaynakça

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel. *es-Sünne*. 2 Cilt. Dammâm: Dâru İbni'l-Kayyım, 1986.

Ağırakça, Ahmet. "Nabatîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 09 Ocak 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/nabatiler

Alibekiroğlu Eren, Fatmanur. *Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.

Bakri, Hamzeh. "Husûmetü'l-muhaddisîn li-Ebî Hanife: Mes'eletü'l-iman nemûzecen". *Diyanet İlmi Dergi* 56/4 (Aralık 2020), 1165-1200.

Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezhep Sünnet*. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Basım., 2017.

Bozkurt, Üsame. *Hicri 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Çeker, Huzeyfe. *Hanefi Mezhebinde Biyografi Geleneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2018.

Dickinson, Eerik. "Ahmad b. al-Salt and his Biography of Abû Hanîfa". *Journal of the American Oriental Society* 116/3 (1996), 406-417.

Ebû Hanife, Numan b. Sâbit. "Risâletü Ebî Hanife ilâ Osman el-Bettî". *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*. thk. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 1992.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *el-Müsnedü'l-Müstahrec alâ Sahihi'l-İmam Müslim*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Efendioğlu, Mehmet. "Fezâilü's-sahâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 05 Ekim 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/fezailus-sahabe

Ertürk, Mustafa. "Muhaddislerin Ebû Hanife'ye Yönelik Eleştirilerin Değeri Meselesi". *İmam-ı A'zam Ebû Hanife ve Düşünce Sistemi*.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 11 Kasım 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciler

Gül, Mutlu. "Kudûrî'nin Tecrîd Adlı Eserinde İsnada Dair Değerlendirmeler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Haziran 2020), 123-166.

Hârisî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî el-Buharî. *Keşfü'l-âsâri'ş-şerife fî menâkıbi'l-İmam Ebî Hanife*. 2 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2020.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

İbn Ebi'l-Avvâm, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed. *Fezâilü Ebî Hanife*. el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. 3 Cilt. Halep: Dârü'l-Va'y, 1976.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *es-Sikât*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1975.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Sahihu İbn Hibban el-Müsnedü's-sahih ale't-tekâsim ve'l-envâ'*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012. n

Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Raviler: Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: İfav Yayınları, 2014.

Kevserî, Muhammed Zahid. *Te'nîbü'l-Hatîb*. y.y., 1990.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 12 Kasım 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/bisr-b-giyas

Kureşî, Abdülkadir. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhane, ts.

Lâlekâî, Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Hasan b. Mansur. *Şerhu usûli itikadi Ehli's-sünne ve'l-cemaa*. İskenderiye: Dâru'l-Basîra, ts.

Melchert, Christopher. *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*. ed. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Okuyucu, Nail. *Şafiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.

Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanife ve ashabihî*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed el-Mervezî. *el-Ensâb*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998.

Şâyi', Muhammed b. Abdülaziz b. Muhammed eş-. "el-Âsârü'l-vâride ani's-selef fi'l-İmam Ebî Hanife". *Mecelletü'l-ulûmi'ş-şer'iyye ve'l-luğati'l-arabiyye*.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'u'l-kebîr Sünenü't-Tirmizî*. ed. Şuayb Arnaût. 6 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2017.

Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr el-Mekkî. *ed-Duafâü'l-kebîr*. 4 Cilt. Beyrut: Daru't-Te'sîl, 2013.

Ümit, Mehmet. "Mihne Sürecinde Hanefiler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 101-130.

Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 27 Mayıs 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/mihne

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. ed. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.